

ному світі. Всі ті релігійні процеси, яким підвладний цей світ, не можуть не позначитися на її релігійному житті” [Колодний А. Релігійне життя України в його перспективах // Україна релігійна. Книга друга: Прогнози релігійних процесів в Україні.– К., 2008. – С.12-22].

Таким чином, нові релігійні явища завжди будуть обов’язковим елементом духовного розвитку людства. Вони свідчатимуть про вітальність релігії. Без сумніву, окремі релігійні напрями можуть зникати, трансформуватися, перероджуватися, з’єднуватися, утримуючи в собі потенційні можливості певних небезпек для культурної і духовної тожсамості (ідентичності) народу і держави, серед яких треба навчитися розрізняти уявні і реальні загрози, щоб вчасно сформулювати адекватні відповіді на виклики епохи.

С. КОНОНЕНКО ■

ПОЛІТИЧНИЙ РЕЛІГІЙНИЙ ФАНАТИЗМ БІЛЯЦЕРКОВНИХ ПРАВОСЛАВНИХ СПІЛЬНОТ

Виникнення феномену **фанатизму** перш за все пов’язують з релігією. Саме це слово має латинське коріння (від лат. *fanaticus* – шалений, відчайдушний). І це показово. Постання у давніх римлян окремої форми ритуалу, яка відзначалася екстатичними приступами, голосними викриками, неадекватною поведінкою, сприяло поширення серед жителів Великого міста східних релігійних культів, зокрема Кибели (Великої матері). Відокремлюючи служителів власних греко-римських культів від східних прибульців, римляни цим терміном виявляли свою окремішність, вищість, культурність та наділяли протилежну сторону удаваною дикістю, кровожерливістю, формою культових відправ, табуйованих з погляду суспільної моралі давньоримської спільноти.

Фанатизм – це феномен, дослідження якого пов’язане з психологією, соціологією, релігієзнавством, конфліктологією, фізіологією, економічними дисциплінами. Розглянемо визначення цього терміна, які подають сучасні словники В “Релігієзнавчому словнику” **фанатизм** розглядається як “доведена до крайньої міри відданість релігійним ідеям, прагнення неухильно дотримуватися їх у практичному житті, нетерпимість до інших вірувань та іновірців. Характерною особливістю релігійного фанатизму є перевага емоційного над раціональним [Релігієзнавчий словник. – К., 1996. – С. 353]. У сучасній філософській довідниковій літературі **фанатизм** визначається як будь-який тип односторонньої, упередженої релігійної активності. При цьому виділяються особливості фанатичного способу діяльності, які характеризують, з одного боку, спосіб мислення або специфіку психології фанатика, а з іншого – специфіку його поведінки, характерною ознакою якої є некритична переконаність у тому, що тільки притаманні даному індивіду погляди, ідеї, думки про світ є єдино істинними. Специфічне визначення **фанатизму** подає “Психологічний словник”. Фанатизм в ньому подається як непохитне, відкидаюче будь-які альтернативи слідування індивіда визначеним поглядам, які знаходять своє вираження в його діяльності і спілкуванні. Фанатизм зближується з готовністю до жертви. Відданість ідеї поєднується з нетерпимістю до інакомислячих, зневагою до етичних нормативів, які перешкоджають досягненню визначеної мети. Для фанатиків характерна підвищена емоційність, некритичне ставлення до будь-якої інформації щодо їх поглядів, відкидання критики, навіть позитивної.

Найчастіше в літературі **фанатизм** розглядається як форма масового, колективного психозу, що виражається в маніакальній одержимості певною ідеєю чи

ідеологією. Іноді наголошується на тому, що **фанатизм** – це явище не тільки масової, але й індивідуальної психології. Проте психологічні особливості фанатичного стану психіки, які виділяються в літературі, характеризують, на наш погляд, лише формальні, зовнішні ознаки цього стану і не дають ключа до розкриття його істинної сутності, оскільки вона не може бути пізнана без аналізу специфіки тих ідей, котрі заволодівають свідомістю, психікою і поведінкою фанатика.

Розглядаючи чинники виникнення означеного феномена в соціальній площині, потрібно звернути увагу на явище групової ідентичності. Цей механізм, який притаманний людині як соціальній істоті, зіграв велику роль у самозбереженні людського роду, в боротьбі з ворожим природним середовищем, звищенням виду *Homo sapiens* серед інших істот. Входячи з різним рольовим навантаженням в різні суспільні утворення малого, середнього й великого масштабу, людина тим самим відчуває себе, бачить себе в поглядах інших та прагне до самоутвердження через визнання цього оточуючими. Однак коли вона виявляє свою неспроможність охопити, окультурити собою, зробити своїми всіх, то вона залишає більшість за “дужками”. Намагаючись протиставити себе іншим, вона означає те, хто вона є для самої себе. Виділення групи по ідентичними для всіх рисами, сприяло згуртованості первісного колективу, а з іншого боку – було однією з причин появи антагонізму в межах групових відносин, адже “чужий” відрізнявся від представника групи не стільки візуальними ознаками, а більше позбавленістю прав на рівні абстрактного колективного нормоутворення, іншими словами – відмежованістю від таємничого коду спільності групи, витвореного в процесі її соціалізації. Відтак закони групового добросусідського співжиття у формі табу на нього не поширювалися. Яскравий приклад цього ми знаходимо у Аристотеля, де він, розмірковуючи над видородовою структурою, відносить рабів в одну шереду з худобою та сільськогосподарським реманентом. Згадана особливість людського погляду на світ очима інших стала однією з причин конфліктності людини, частого переважання деструктивного первня в її діях, агресивного ставлення до інших людей.

Дуже довго **фанатизм** ототожнювали саме з релігійною сферою. Нового значення він набрав у зв'язку з подіями, які відбувалися в контрреформаційній Європі XVI-XVII століть та були пов'язані з боротьбою представників двох різних поглядів на сутність християнської віри, трагічною сторінкою якої стала Варфоломіївська ніч у Парижі. На відміну від античної доби, де східні культури були привнесені в Рим як безпечна альтернатива, малочисельні послідовники якої робили її ще однією модною забавкою та розвагою розбещеною римської знаті, релігійне протиставлення у Французькому королівстві пішло далі простих відмінностей культового характеру і мало глибоке політичне підґрунтя. Боротьба двох владних угруповань перетворилась в криваву бійню не лише із-за вільного поводження з церковними символами, із-за відходу у відправленні обрядів від традиційного богослужіння, невизнання богообраності Папи, а політичним інтересом кожної з сторін, де релігійний чинник ставав основою групової самоідентифікації, іншими словами – віра людей у вищу надприродну сутність, віра, яка на той час являла собою безальтернативну етичну основу людського співжиття, була покладена на вітвар політичної доцільності, що засліпила собою головні принципи християнського віровчення. Епоха просвітництва відобразила цю моторошну сторінку французької історії словами Вольтера “Найогидніший приклад фанатизму – фанатизм паризьких буржуа, які кинулися вбивати, різати, кидати у вікна, роздирати на шматки своїх співвітчизників, які не ходили з ними до обідні” [Вольтер. Поэмы. Философские повести. Памфлеты. – К., 1989. – С. 496].

Релігійний фанатизм присутній у всіх без винятку релігіях. Це – побічний результат індивідуального сприйняття релігійного вчення, від існування якого намагаються відмежуватись, навішуючи ярлики *сектантства, облуди, гріха*, відмовляючись визнати його у середовищі одновірних. Але загроза виникнення фанатичних осередків в сучасному світі лише опосередковано залежить від сприйняття віри індивідом. Політична еліта не гребує використанням релігійної віри як “бренду” – відомого означеній кількості електорату, спекулюючи відно-

шенням до якого вдалими піар-кроками провокується атмосфера нетерпимості, зорієнтованості на відкрите протистояння, розпалення фанатизму по відношенню до вірян, прихильників іншої політичної сили.

Сучасність значно розширила коло явищ, позначити які ми можемо словом **фанатизм**. Вони вже можливі у сфері не тільки релігії та політики, а й масової культури, спорту, економіки, що свідчить про негативний вплив навколишньої занадто механізованої дійсності, нелегку трансформацію свідомості індивіда щодо перетворень технологічних, в сфері задоволення первинних людських потреб.

Чи можливий фанатизм у активній формі на українських теренах? Які ідеї можуть бути причиною його виникнення? Становлення України як суверенної держави відбувається складно, бездарно розтрачено економічний потенціал, який залишився країні у спадок від СРСР. Маємо явну неспроможність політичної еліти до самостійного державотворення, відсутність у неї ясних і зрозумілих програм подальшого розвитку країни, корупцію у виконавчій, законодавчій, судовій гілках влади та ін. Негативні чинники призвели до тотальної недовіри по відношенню до влади. В свою чергу, на процес розвитку країни негативно впливає наявність нездоланного балансу між прозахідним і просхідними уподобаннями політичних сил. За словами О.Дергачова, “російський чинник, що створює альтернативу чиннику європейському, серйозно утруднює внутрішнє цивілізаційне самовизначення України, ускладнює вибір стратегії забезпечення її національної безпеки, як і стратегії суспільного розвитку” [Демони миру та боги війни. – К., 1997. – С. 466].

Складною залишається ситуація в сфері міжцерковних відносинах. Намагання створити Помісну Православну Церкву в Україні при сприянні керівництва держави 1992 року призвело до розколу між православними християнами – домінуючою релігійною спільнотою країни. Ці невдалі спроби були викликані, з одного боку, прагненням відновлення історичної справедливості щодо втраченої церковної автономності, а з іншого – політичною пересторогою негативного проімперського впливу, використанням певними політичними силами УПЦ МП як ще одного каналу для привнесення ідей, несумісних з національною розбудовою, незалежністю, власним шляхом розвитку.

Проблеми співіснування православних церков ускладнюються не лише наявністю в Українському Православ'ї внутрішніх конфліктів між ними, але й підключенням до цього різного роду біля церковних спільнот, котрі використовують християнську віру як фетиш, прикриваючись нею для здійснення далеких від релігії прагматичних цілей. Проголошуючи захист канонічної православної віри (а така нібито притаманна лише УПЦ МП) одним з програмних положень своїх організацій, вони при цьому “забувають” що означає насправді буди віруючим, що означає бути християнином, називаючи всіх вірних інших конфесій та церков еритиками та сектантами. Тим самим ці спільноти ще більше розпалюють ворожнечу між віруючими, намагаючись спровокувати своєю діяльністю конфлікти в політичній площині, провокують ускладнення відносин між Україною та сусідніми країнами. Після критичного розгляду програмних положень низки біляцерковних організацій УПЦ МП з'ясувалося, що найбільш виразно це проявляється у статутах Союзу православних громадян України, “Духовно-Патриотического Союза “Новороссия”, Одеської регіональної громадської організації “Единое Отечество”. Наведемо деякі з програмних принципів роботи т.зв. новоросійської структури: “... Організація носить символічну назву “Новороссия”, яка означає не тільки історичну назву південного краю Великої Російської Імперії, але і майбутню **Нову Росію**, відроджену, як пророкуватимуть наші російські святі старці, в минулій величі.” <http://www.novorossia.org/about.html>. При цьому програмні положення підкреслюють належність (місце, статус) України, як канонічної території РПЦ, загальність Московського Патріархату як єдиної церкви для “великороссов и украинцев”. Тим самим заперечується існування будь-яких інших легітимних згромаджень на базі віровчення православля: всі вони сприймаються під кутом зору “тоталітарних сектантських угруповань”.

Подібну направленість має й Одеська регіональна громадська організація “Єдине Отечество”, створена, як зазначається на її офіційному сайті, “як відповідь православних громадян на блюзнірський візит на Україну папи Римського” [http://www.otechestvo.org.ua]. Крім суто релігійних питань, пов’язаних з обороною канонічної території Московського Патріархату від католико-протестанської експансії, присутні тут і політичні, а саме: боротьба з НАТО, дружба з Росією, підтримка ЄСП, федералізація України, захист російської культури та протидія українізації.

Бажання безпосередньо впливати на ситуацію в країні штовхає структури відповідного штибу Московського Православ’я на об’єднання з політичними партіями. Слід підкреслити, що апелювання до релігії, духовних цінностей громадян, спекулювання на почуттях вірних все ж таки залишається уділом малочислених маргінальних політичних партій, котрі не мають достатніх фінансових можливостей для ширшого позиціонування на політичній арені та заявляють про себе в будь-який спосіб. На слухну думку того ж О.Дергачова, “в Україні прихильниками проросійської орієнтації є ортодоксальні ліві сили, що протиставляють реформам соціалістичну реставрацію і роблять ставку на механізми інтернаціонального утримання... Поряд з ілюзіями щодо можливості нового соціалістичного процвітання залишається поширеним міф про “стару добру Росію”, нібито здатну перейти на українськими інтересами. [Демони миру та боги війни. – С. 466]

Прикладом такого нетипового поєднання соціалістичних ідей, канонічного православного християнства, сепаратистських закликів може служити Круглий стіл “Православна спільнота в момент цивілізаційного вибору України”, організований Союзом православних громадян України, головою якого є Валерій Кауров, 27 жовтня 2005 року в Києві. Зокрема, там були присутні: голова союму підкарпатських русинів Димитрій Сидор, лідер “Братства” Дмитро Корчинський, лідер ПСЦУ Наталя Вітренко та партії “Союз” Володимир Алексєєв. Робились заклики активізувати діяльність УПЦ МП в політичній сфері, делегувати своїх представників у виборчі списки окремих партій. Зокрема, політолог К. Фролов закликав “не обмежуватися активною обороною, а перейти в контрнаступ, тому що вони (представники влади, УПЦ КП – Є.К.) Церкву у спокої не залишать Мир. – 2005. – №22. – С. 5. Гарантування майбутнього України круглостолівцями пов’язувалося не з Президентом України, а з УПЦ МП. Наголошувалося, що “тільки у колі братніх слов’янських народів можливий розвиток України. Бо ж вона залишається матрицею Руси-України, її духовної й національної єдності”.

Заклики представників цих маргінальних угруповань йти церкві у владу, чільниками УПЦ МП мудро було відкинуто, а своє ставлення до їх діяльності знайшло місце у резолюції Собору єпископів УПЦ МП з приводу діяльності пана Валерія Каурова. Зокрема своїм документом УПЦ МП відмежовувалася від його діяльності і організацій створених ним, забороняла використовувати авторитет православної церкви та висловлюватися від її імені з будь-яких питань, а також визнала діяльність В.Каурова такою що “шкодить спасительній місії церкви в суспільстві”. Іншим пунктом було означено офіційне ставлення до втручання в церковне життя політичних, навколополітичних а також закордонних організацій на підтримку діяльності В.Каурова, яка характеризувалася як деструктивна.

Окрім біляцерковних політичних утворень, існують також об’єднання, метою яких, як вони це визначають, є захист “чистоти” Канонічної православної церкви. Це – новоутворені Братства (Братство Олександра Невського, Союз православних братств України, Братство Архістратига Михаїла та ін.), більша частина яких активно співпрацює з подібними псевдоправославними організаціями Росії.

Ставлення церкви до діяльності подібних організацій пройшло кілька етапів. Від благословення на богоугодну діяльність, намагання не звертати увагу на дії деяких з них, котрі, м’яко кажучи, йдуть в розріз з офіційним церковним ставленням до держави, до відмежування від релігійного фундаменталізму та надмірної догматичності, яка присутня в них як таких, що шкодять авторитету православної церкви.

Серед причини цього розриву зазначається відмінність у поглядах на ідею канонізації московського царя Івана Грозного та Григорія Распутіна, так званий “-чин всенародного покаяння”, який, у прихованій формі, відроджуючи еретичне вчення про “викупний подвиг царя”, вимагає від віруючих каються у недостатньому прославленні царської родини; поширюючи хибні есхатологічні страхи, закликає віруючих каються в тому, що вони прийняли ідентифікаційний номер платника податків, новий паспорт, медичний поліс тощо, тобто безвідповідально спонукає чад Церкви до сектантства та асоціальної поведінки. Сіючи серед віруючих Української Православної Церкви МП смуту, непорозуміння та недовіру до священноначалія, Союз православних братств України поширює звернення колишнього єпископа Діоміда, діяльність якого засуджена Архієрейським Собором Російської Православної Церкви 24-29 червня 2008 року, розповсюджує видання, які містять: пропаганду “чину всенародного покаяння” та інших псевдоцерковних наслідувань Таїнства сповіді, вчення про викупний характер смерті царя Миколи II, підтримку ідеї канонізації царя Івана Грозного та Григорія Распутіна, проповідь недовіри до церковної ієрархії, наклепи на адресу Святішого Патріарха Московського і всієї Русі Сергія (Страгородського), нагнітання паніки та страху у зв’язку з персональною ідентифікацією громадян та новими документами, пропаганду хибної есхатології. На наш погляд велику роль у зміні прихильності церковнослужителів зіграли події навколо заяви єпископа Діоміда, з якою він звернувся до “всіх вірних чад Російської Православної Церкви”. Зокрема єпископ засудив співпрацю РПЦ з діючою “безбожною” владою, взаємодію з іншими релігіями і конфесіями, ІНН, закликав ієрархів РПЦ до покаяння.

Аналізуючи діяльність на Україні вищезначених біляцерковних організацій з політичним ухилом, не можна не звернути увагу на документ, до якого час від часу апелюють їх представники на запит від влади, громадськості, самої Православної Церкви про мотиви їх діяльності. Йдеться про “Основи соціальної концепції Російської Православної Церкви”, прийняті на ювілейному Архієрейському соборі у серпні 2000 року. В них велику увагу приділено питанню відношення держави і церкви. Зокрема “популярним” серед біля церковних братств є звернення до вчення про право Церкви й християн на спротив, а таке право надається “якщо влада примушує православних віруючих до відступлення від Христа й його Церкви, а також до гріховних духовношкідливих діянь”. Але право на таку діяльність, що чомусь не помітили означені братства в “Основах”, надається з благословіння Церкви. Іншим пунктом “Основ” вітається участь вірних в політичній боротьбі, але знову ж там наголошено, що лише “у згоді з віровченням церкви, її моральними нормами та її офіційною позицією з суспільних питань”. Церква також засуджує агресивний націоналізм, ксенофобію, національну вищість, міжетнічну ворожнечу та вчення, “котрі ставлять нації на місце Бога або ж зводять віру до одного з аспектів національної самосвідомості”. В данному документі важко відшукати усталену позицію з того чи іншого питання щодо політичних реалій. Можливо саме тому для вирішення спільних як для політики, так і віри питань необхідно підтвердження-благословіння церковних ієрархів у вигляді офіційної, сучасної позиції церкви, в чому чомусь зовсім не мають потреби представники “політичного православ’я”.

В сучасних умовах вдається зберегти хиткий баланс сил між радикально налаштованими представниками різних конфесій, а це в свою чергу свідчить, що прояви фанатичності щодо інших віросповідань ще можливі в одиничній або ж пасивній формі. Акції, котрі час від часу проводяться ними у вигляді хресних ходів, пікетів, перешкоджанні вільній діяльності віруючих інших конфесій, українофобські висловлювання їх лідерів, носять здебільшого емоційно-імпульсивний характер. Спостерігається задогматизоване сприйняття віри членами означених організацій, відсутність достатнього знання соціальної концепції православної церкви, нехтування законами держави, окремими церковними приписами, намаганням лідерів окремих з них користуватися авторитетом церкви у власних інтересах, прагнення стати вище ієрарха, собору, синоду. Позбавленість значної підтримки російськомовного населення країни, несприйняття в своїй більшості пра-

вославною паствою догматичних самообмежень у вигляді кодів, цифрових паспортів, безальтернативної відмови від цивілізаційних благ також роблять примарною успішність й політичну діяльність цих організацій.

Безсумнівно серед послідовників і братств і православно-патріотичних організацій більшість щиро вірить в Бога та виняткову роль для спасіння душі православної церкви. Тому й не дивно, що фанатичний спротив їх носить більше імпульсивний, емоційний, ніж логічно обґрунтований характер, адже віра йде перш за все від серця. Саме тому Церква лишає місце для покаяння, визнання власних помилок, чим одні користуються (як, наприклад, єписком Іполіт), а інші через власну духовну сліпоту не бачать цього шансу, ставлячи власні інтереси вище загально церковних і тим самим все більше засвідчуючи те, що їх віра несе в собі досить мало від духовних пошуків, а все більше від матеріальних.

Л. ШУГАЄВА ■

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І ФЕНОМЕН ЛЕОНТІЇВЩИНИ

“Каменем спотикання” серед православних віруючих Рівненщини стала особистість бродячого проповідника Леонтія, його діяльність, а також діяльність його послідовників.

Автор вже неодноразово зверталася до аналізу суспільно-духовних витоків, особливостей віровчення релігійного об’єднання харизматичного спрямування православного походження леонтіївців, особистості Леонтія, діяльності його послідовників [Див.: Шугаєва Л.М. Витоки та особливості віровчення харизматичного релігійного об’єднання леонтіївців // Українське релігієзнавство. – К., 2006. – № 38. – С. 136-144; Шугаєва Л.М. Православне сектантство в Україні: особливості трансформації. – Рівне, 2007. – С. 203-210].

Активні дії послідовників Леонтія створюють враження, що вся православна Рівненщина прихильно ставиться до його особи (так вважає і зовнішній православний світ). Таке враження пояснюється тим, що його послідовники згуртовані, їхня об’єднаність зміцнюється за допомогою місіонерської діяльності, заходів, спрямованих на канонізацію Леонтія, які породжені думками, що він був людиною незвичайної, особливої святості. І саме цей факт приводить до неоднорідності й неоднозначності ставлення до ідей і релігійної практики проповідника. Одні вважають його благочестивою людиною, а оскільки він помер у мирі з Православною церквою, то за нього, безумовно, потрібно молитися.

Інші вважають його за великого святого, дотримуються і пропагують вчення Леонтія про небажаність вступу до шлюбу і заперечення подружнього життя через близький кінець світу, заборону на споживання м’ясної їжі. Ще одна група віруючих вшановує Леонтія як самого Бога Саваофа. Тобто вони є виразниками найбільш крайніх поглядів стосовно релігійної спадщини проповідника.

Після смерті Леонтія найближчі учні почали змагатися за право наступництва “отця”, але потрібні були рішучі кроки, щоб зберегти це надбання і не дати йому розпорозитись і розчинитись, як це сталося із багатьма феноменами протягом століть у Православній Церкві. Насамперед потрібно було очолити послідовницький рух і якомога тісніше пов’язати його з православ’ям. Таке важливе завдання взяли на себе священик Миколай Данилюк (Микола Рогачівський, монах Никодим) та найближчий учень Леонтія – Михайло Гнесюк. Обоє зібрали навколо себе однодумців, обоє проповідували і проповідують ідеї Леонтія і обоє втілюють ці ідеї у вчення Православної церкви. Нагадаю, що отець Микола Данилюк належить до

■ Шугаєва Л. – докт. філос. наук, професор Рівненського державного гуманітарного університету.